

Prezentácia štátnej ideológie vo verejnom priestore mesta Košice medzi rokmi 1918–1945

Tatiana Bírešová

PRESENTATION OF STATE IDEOLOGY IN THE PUBLIC SPACE OF KOŠICE BETWEEN 1918 AND 1945

This article attempts to reconstruct and subsequently analyze the transformation of the public space of Košice between 1918 and 1945. It focuses primarily on the way the construction and deconstruction of monuments took place in the public space. The issue is illustrated with three case studies.

KEYWORDS:

Košice; 1918–1945; public space; memory

Vývoj mesta, zmeny v jeho podobe a charaktere, či jeho príslušnosť k určitému politickému útvaru, je možné analyzovať aj prostredníctvom sledovania zmien odohrávajúcich sa vo verejnom priestore napríklad prostredníctvom premeny sôch alebo pamätných tabúl, prípadne prostredníctvom premeny uličného názvoslovia.

V predkladanom príspevku je mojím cieľom na príklade mesta Košice (a to prostredníctvom troch príkladov) ukázať, akým spôsobom sa odohrávali zmeny vo verejnom priestore mesta po premene politických režimov, v rámci ktorých sa mesto nachádzalo, a aké symboly a významy boli na túto prezentáciu použité. Odstraňovanie a následné vztyčovanie sôch a pamätníkov poskytuje priestor pre náhľad na premeny významov, ktoré boli do tohto priestoru vkladané, a ktoré boli obyvateľom mesta prezentované.

Mesto Košice som si za priestor svojho výskumu zvolila kvôli jeho multietnickejšti a jeho polohe. V priebehu dvadsiatich rokov Košice prešli spod uhorskej vládnej moci v roku 1918 pod československú vládnu moc, a následne v roku 1938 po prvej Viedenskej arbitráži boli opätovne pričlenené k Maďarsku. Tieto politické zmeny v príslušnosti mesta k novému politickému celku sa odrazili aj v jeho verejnom priestore. Otvoril sa priestor na re-kodifikáciu verejného priestoru a na jeho využívanie vládnu mocou k prezentácii a manifestácii danej vládnej ideológie (v prvom prípade čechoslovakizmu,¹ v druhom ideu jednotného maďarského/uhorského národa²), a tak k upevneniu si svojej pozície v rámci mesta.

1 Základom štátnej ideológie Československej republiky bola myšlienka čechoslovakizmu. K tomu pozri napr.: Jan RYCHLÍK, *Čechoslovanstvo a čechoslovakismus*, in: Walter Koschmal — Marek Nekula — Joachim Rogall (edd.), *Češi a Němci. Dějiny — kultura — politika*, Praha 2002; Jan GALANDAUER, *Čechoslovakismus v proměnách času. Od národotvorné tendence k integrační ideologii*, *Historie a vojenství* 47, 1998, č. 2, s. 33–52.

2 Jadrom štátnej a politickej ideológie maďarských vládnych kruhov bola tzv. svätoštefanská myšlienka historicky ponímaného maďarského národa. K tomu pozri napr.: Ladislav

Vznik nového štátneho celku, resp. rozšírenie územia daného štátu, v sebe nesie aj potrebu zasadiť verejný priestor³ daného územia do rámcov štátnej ideológie. Táto ideológia mala legitimizovať novovzniknutý štát, obyvateľom mala poskytovať koncept, s ktorým by sa mohli identifikovať, a tak sa stať členom národa nového štátu. Nová štátna ideológia je stále spojená s vytváraním nového oficiálneho národného príbehu. Vytváranie tohto príbehu je podporované vytváraním spoločne zdieľanej národnej kolektívnej pamäte.

Napriek tomu, že v sledovaných rokoch došlo k zmene politického režimu, neboli to z hľadiska premeny verejného priestoru dve identické situácie. V roku 1918 došlo k rozpadu Rakúsko-uhorskej monarchie a k vzniku nového demokratického štátu — Československa. Nová československá štátna moc však nemala spoločné tradície s bývalou štátnosťou, na ktoré by mohla nadväzovať. Naopak v roku 1938, po prvej Viedenskej arbitráži, bolo územie Košíc opätovne pričlenené k Maďarsku. Z hľadiska prekódovania verejného priestoru mohla nová maďarská vláda odkazovať a nadväzovať na stav spred 20 rokov.⁴ Napriek tomuto rozdielu však možno povedať, že pre obidve zmeny odohrávajúce sa vo verejnom priestore platilo, že premena názvoslovía ulíc či premena v osadení pamätníkov sa vzťahovala k predchádzajúcemu stavu, a to buď buď určitou ignoráciou predchádzajúceho alebo naopak svojím jasným odmietnutím predchádzajúceho v podobe jasne ideologického motívu.

Každá politická moc sa usiluje o taký charakter verejného priestoru, ktorého ideologický výklad zodpovedá aktuálnej mocenskej situácii. Svoj novonadobudnutý priestor označí buď plotmi, hradbami, múrmi alebo duchovnejšími výtvormi, akými sú sochy, chrámy alebo pamätníky. Ako píše Lubomír Lipták vo svojej stati *Rošády na piedestále* sochy sú svedectvom toho, aký význam prikladá moc symbolom, špeciálne tým z bronz, mramoru či dreva. Tieto monumenty nepôsobia len na moc, ale aj

DEÁK, *Viedenská arbitráž — „Mnichov pre Slovensko“*, Bratislava 1998; Ladislav DEÁK, *Malá vojna*, Bratislava 1993; Ignác ROMSICS, *Trianon a maďarské politické myslenie*, in: Miroslav Michela — László Vörös a kol. (edd.), *Rozpad Uhorska a Trianonská mierová zmluva: K politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku*, Bratislava 2013, s. 85–96; Jiří NĚMEC, *Trianonské trauma a revizionismus meziválečného Maďarska*, in: Jindřich DEJMEK a kol., *Trianonská smlouva: devadesát let poté*, Praha 2010, s. 53–67.

3 Verejným priestorom rozumiem nezastavané priestory v mestách a obciach, ktoré slúžia rôznym spoločenským účelom a sú prístupné každému bez obmedzenia, t. j. je to priestor, ktorý je sociálne dostupný bez špeciálnej sociálnej selekcie. Takéto priestory sú obvykle, nie však výlučne, v správe subjektov (inštitúcií) verejnej správy. K tomu pozri: Pavel POSPĚCH, *Městský veřejný prostor: interpretativní přístup*, Sociologický časopis 49, 2013, s. 75–100, najmä s. 91. Dostupné z: http://sreview.soc.cas.cz/uploads/ce976392e370e5d77675e70e33b25aaf2229f972_13-1-14Pospech14.indd.pdf, [náhľad 7. 7. 2015]; Michel de CERTEAU, *Vynalézání každodennosti* [online], dostupné z: http://www.cefres.cz/IMG/pdf/certeau_1996_vynalezani_kazdodennosti.pdf [náhľad 19. 6. 2015]; Jürgen HABERMAS, *Struktuální proměna veřejnosti*, Praha 2000.

4 Hoc v sledovanom období Uhorské kráľovstvo už de facto neexistovalo, o uhorských symboloch hovorím v zmysle ich používania aktérmi po roku 1938, ktorí na tieto uhorské štátne symboly cielene nadväzovali a odkazovali.

na ľudí.⁵ Stavba pomníkov sa v tomto kontexte stala otázkou verejnej reprezentácie a demonštráciou moci v určitom priestore.

VEREJNÝ PRIESTOR AKO MIESTO REPREZENTÁCIÍ

Mesto pre mňa predstavuje priestor, ktorý človek môže vytvárať, obývať a ovládať, zároveň je týmto priestorom aj sám človek ovplyvňovaný. Mestský verejný priestor pre mňa preto nepredstavuje len kulisu určitých udalostí, ale je aktívne sociálne produkovaný.⁶ V tomto zmysle priestor nie je len akýmsi nezávislým rámcom, v ktorom realizujeme svoje sociálne interakcie a jednania, ale zároveň je produktom týchto interakcií.⁷ Každý politický režim vníma mesto primárne ako teritórium, ktoré je potrebné vyhovujúcim spôsobom usporiadať do žiadanej polohy, a to aj prostredníctvom pevných oporných bodov, akými sú aj pomníky. V kontexte tejto práce sú najvýznamnejšími priestormi tie, na ktorých boli sochy a pamätníky postavené, resp. potom odstránené.

Pomníky⁸ sú jedným z prvkov verejného priestoru a dotvárajú jeho celkový obraz. Napriek tomu, že sú bodovou záležitosťou (zaberajú relatívne malý a jasne vyhradený priestor), ich význam, symbolickosť a reprezentatívnosť hrá dôležitú úlohu. Tieto monumenty sa stávajú materiálnymi stopami historicky minulého v prítomnosti⁹ a možno ich chápať ako formu ukladania kolektívnych predstáv a kultúrnej (inštitucionalizovanej) pamäti¹⁰ do hmotnej podoby. Cez príbehy a významy, ktoré sú nimi reprezentované, získavame žiadané informácie o udalostiach, ktoré sa odohrali v minulosti a sú prezentované ako dôležité aj pre súčasnosť. Proces (re)konštruovania konkrétnych obrazov je možné zároveň vnímať ako ako spôsob utvárania určitého referenčného rámca v duchu konceptu Mauricea Halbwachsa. Tieto rámce fungujú ako organizačný nástroj: vytýčením vybraných záchytných bodov určujú na čo, ako a prečo sa má spomínať, resp. zabúdať, a tým dávajú minulosti potrebný zmysel.¹¹ Nie všetkým sochám sa poslanie predávať určité symboly

5 Lubomír LIPTÁK, *Storočie dlhšie ako sto rokov*, Bratislava 1999, s. 312.

6 Ide o koncept Henriho Lefebvra o „socialnej produkcii priestoru“. Lefebvre chápe priestor ako neustále konštruovaný, t. j. podliehajúci nepretržitému a opakovanému procesu re-produkcie a re-konštrukcie, a to prostredníctvom praktík jednotlivcov aj inštitúcií, ktoré ho obývajú, utvárajú a ovplyvňujú. K tomu bližšie Henri LEFEBVRE, *The Production of Space*, Oxford 2000.

7 M. de CERTEAU, *Vynálezání každodennosti*, s. 90.

8 Pamätník môžeme definovať ako nehnuteľný objekt, umelecké dielo, obyčajne je to socha alebo stavba postavená na pamiatku určitej významnej osobnosti alebo dejinnej udalosti, Elena KOLIVOŠKOVÁ, *Pamätné tabule mesta Košice*, Košice 1996.

9 Andreas HUYSEN, *Prítomnosť minulého — urbánne palimpsesty a politika pamäti*, Bratislava 2005, s. 14.

10 Vychádzam z konceptu kultúrnej pamäti od Jana Assmanna. Pozri Jan ASSMANN, *Kultura a paměť: písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*, Praha 2001.

11 Jan TUČEK, *Paměť*, in: Lucie Storchová a kol., *Koncepty a dějiny*, Praha 2014, s. 244–257, predovšetkým s. 246.

darí plniť. Môžu byť umiestnené na zlom mieste alebo koncept na základe, ktorého vznikli, je nefunkčný.¹² Potenciál moci pomníkov spočíva aj v ich umiestnení. Stoja na mestských verejných priestoroch, ktoré sú dostupné všetkým a teda „oslovujú“ veľký počet okoloidúcich ľudí.

Obidva politické režimy sa snažili vytvoriť nový „image“ mesta, ktorý by korešpondoval s presadzovanou politickou a národnostou ideológiou. Na vytváraní tohto jednotného obrazu mesta sa podieľali aj materiálne prvky tohto priestoru. Práve do nich sa vkladali predstavy a symboly (o meste, štáte, národe...), ktoré chcela verejná moc komunikovať smerom k obyvateľom ako tie správne.¹³ Tieto symboly by mali byť jednoducho interpretovateľné a zrozumiteľné, aby si ich osvojilo čo najviac ľudí. Ak sa tak stane, vznikajú oblasti tzv. kolektívneho súhlasu, t. j. oblasti, kde sú prezentované symboly a ich významy vnímané verejnosťou rovnako. V situácii vytvárania úplne nového obrazu mesta sa často stane, že niektoré prvky starého sú „vymazané“, iné sú pozmenené, a na niektoré prvky sa nadviaže, aby sa zachovala kontinuita. Obidva režimy sa snažili dosiahnuť „ideálny“ stav, za ktorý možno označiť práve vytvorenie mesta s vysokou „imageability“, s ktorou by sa jeho obyvatelia stotožňovali. Konečným cieľom plánu mesta nie je samotný fyzický stav konkrétneho mesta, ale kvalita jeho „image“ v ľudskej mysli.

V mestskom priestore predstavovala práve mestská samospráva inštitúciu, ktorá disponovala v rámci svojho katastrálneho územia mocou štátu. Podobne ako štát, aj mestská samospráva uplatňuje svoj monopol na legitímne použitie fyzického a symbolického násillia¹⁴ na vymedzenom území. Na druhej strane boli kompetencie samosprávy vo svojom rozhodovaní limitované, keďže boli pod štátnym dohľadom.¹⁵ Napriek tomuto dohľadu významným faktorom, ktorý môže rozhodovanie na mestskej úrovni ovplyvniť, sú voľby do mestského zastupiteľstva a následne obsadenie úradov konkrétnymi ľuďmi.¹⁶ V prípade stretu dvoch proti sebe stojacich skupín na mestskom zastupiteľstve sa otvára pole pre mnohé diskusie a polemiky ohľadom rozhodovania. Víťaz týchto polemík bude mať napokon v rukách moc. Ako tvrdí Michel

12 Gábor OLÁH, *Kolektivní paměť, prostor a významy. Případ náměstí Svobody v Budapešti*, Sociologický časopis 49, 2013, s. 729–750, predovšetkým s. 730.

13 Kevin Lynch označuje schopnosť objektu vyvolať u pozorovateľa silné zapôsobenie smerom k žiadúcemu image pojmom „imageability“ — Kevin LYNCH, *Obráz města = The image of the city*, Praha 2004, s. 9–10.

14 Koncept symbolického násillia rozpracoval francúzsky sociológ a antropológ Pierre Bourdieu. V tomto koncepte nazerá na štát ako na distribútora klasifikačných schém, a tvrdí, že štát disponuje v rámci svojho teritória mocou zavádzať zdieľané princípy nazerania na svet, čím voči svojim obyvateľom uplatňuje symbolické násillie. Občania štátu začínú postupne tieto princípy považovať za samozrejmé a prirodzené. K tomu pozri: Pierre BOURDIEU, *Teorie jednání*, Praha 1998.

15 Michaela FERENCOVÁ, *Spolužitie zaliate v bronz: pomníky významných osobností ako prostriedok organizovaného šírenia klasifikačných schém*, Slovenský národopis 56, 2008, č. 1, s. 5–16, tu s. 7.

16 K tomu pozri: Erik DULOVIČ, *Realizácia štátnej politiky županov Košickej župy v rokoch 1923–1928*, Historický časopis 53, 2005, č. 4, s. 659–696.

Foucault, hoc rôzni aktéri pripisujú priestoru rôzne významy, napokon ten kto má moc, určí ten správny význam priestoru.¹⁷

Pre nové politické elity sa mestský verejný priestor stal nástrojom na sebaaprezentáciu, a zároveň im ponúkol možnosť začleniť vlastné ideologické princípy do rámca dovtedajšej kolektívnej pamäti danej spoločnosti. Pomníky sa objavujú, pretrvávajú, môžu sa stať ikonami mesta, reprezentantmi a oporami štátnej ideológie, ale nie všetky prežijú na svojom mieste meniace sa spoločenské a politické podmienky. Práve takýto osud postihol viaceré pomníky v Košiciach v sledovanom období.

PRÍPADOVÉ ŠTÚDIE

Vo svojom výskume som sa zamerala na historické centrum mesta, ktoré je v súčasnosti mestskou pamiatkovou rezerváciou.¹⁸ Mestské jadro som si vybrala nie len preto, že je to historicky najstaršia oblasť mesta, a teda prešla všetkými historicko-architektonickými vývojovými etapami, ale aj preto, že toto miesto predstavovalo v sledovanom období priestor najintenzívnejšieho stretávania sa ľudí.¹⁹

V sledovanom období a vo vymedzenom priestore boli v Košiciach sochy umiestňované výlučne na Hlavnej, neskoršej Štefánikovej ulici. Hlavná ulica predstavovala jadro mesta a sama o seba niesla v sebe historický význam pre obyvateľov. Dá sa usudzovať, že práve tento význam a vážnosť danej ulice u obyvateľov mesta chceli predstavitelia vládnej moci využiť pre posilnenie významu nového monumentu. V rámci Hlavnej ulice som vybrala tri takéto miesta.

„PRÍPADOVÉ MIESTO“ Č. 1

Prvé miesto predstavuje miesto za kaplnkou sv. Michala. Dňa 9. septembra 1906 tu bola odhalená Socha honvédov (*honvéd szobor*²⁰ — pozri obrázok č. 1). Tento pamätník bol postavený za peniaze Maďarov z USA a konštruoval myšlienku Košíc ako Rákociho mesta — reprezentovanou postavou starého kuruca, s ideou maďarskej revolúcie roku 1848 — postavou domobranca z 9. košického práporu. Po vzniku československého štátu bola socha odstránená.²¹ K jej odstráneniu nedošlo bezprostredne po vstupe československých vojsk do Košíc, ale 17. marca 1919. Akt odstránenia sochy

17 P. POSPĚCH, *Městský veřejný prostor*, s. 91.

18 K pamiatkovej rezervácii Košíc pozri: *História Košíc pre budúcnosť mesta*, Zásady ochrany pamiatkovej rezervácie, zostavil Krajský pamiatkový úrad Košice, Košice 2005, dostupné z: http://www.kosice.sk/img/publikacia/Historia_Kosic.pdf [náhľad: 28. 8. 2015].

19 Slávka BADÁČOVÁ-ČORBOVÁ, *Ulica ako miesto spoločenských kontaktov*, Slovenský národopis 43, 1995, č. 1, s. 47–56, tu s. 48.

20 Toto maďarské slovo „honvéd“ znamená „obranca vlasti“.

21 Juraj BAUER, *És múltak a századok: emléktáblák és feliratok, címerek, szobrok, monogramok, jelek a házakon* [A prešli storočia: pamätné tabule a nápisy, erby, sochy, monogramy, nápisy na domoch], Kassa 2008, s. 17.

nadväzoval na deň 15. marec, ktorý bol v rámci uhorskej/maďarskej spoločnosti významným dňom pripomínajúcim revolúciu z rokov 1848–1849. V roku 1919, ako prevenciu pred oslavovaním tohto bývalého štátneho sviatku, košické mestské zastupiteľstvo zakázalo všetky zhromaždenia. Toto nariadenie malo slúžiť ako prevencia pred prípadnými nepokojmi, ktoré by z osláv mohli vzniknúť. Ako zaznamenáva Karol Anton Medvecký, aj napriek tomuto zákazu sa zišlo asi 1 500 ľudí, ktorí išli položiť veniec k pomníku maďarskej slobody. Na venci sa objavili aj uhorské/maďarské národné farby, čo bolo chápané ako otvorený prejav proti československej štátnosti. V uliciach sa začali roztržky, až následne musela zasahovať polícia. Dňa 17. marca 1919 bol pomník pripomínajúci bývalú štátnosť odstránený (a následne uschovaný v košickom múzeu), a to československými vojakmi 74. trenčianskeho pluku. K odstráneniu došlo aj napriek tomu, že bol vyhlásený za kultúrnu pamiatku a že sa objavil pokus o jeho „vysvetlenie“ a tak jeho zachovanie. Vojenské veliteľstvo na neho dalo „vysvetľujúcu tabuľku s nápisom: „Pomník svobody z vděčnosti roku 1906 postavený.“²² Podľa Karola Antona Medveckého podnet na jeho odstránenie vychádzal z ľudu.²³ Socha honvéda sa do verejného priestoru Košíc už nikdy nevrátila, keďže bola v roku 1935 roztavená.²⁴

Následná implementácia nových pomníkov do verejného priestoru nebola jednoduchá. Bolo potrebné ich zaradiť do už existujúceho poriadku a zároveň nimi podporiť ideológiu štátu. Prvým pomníkom postaveným novou československou vládou v Košiciach bol pomník generála Milana Rastislava Štefánika.²⁵ Pomník bol postavený na námestí, kde kedysi stávala Socha honvéda.²⁶ Výber tohto miesta nebol náhodný. Je pravdou, že lokalita medzi Dolnou bránou a kaplnkou sv. Michala bola dobre viditeľná a v centre mesta, no tento akt mal pravdepodobne slúžiť na prekrytie starého významu tohto miesta. Ak sa aj obyvatelia mesta do doby postavenia sochy M. R. Štefánika vzťahovali k tomuto miestu ako k „miestu sochy Honvédov“, postavenie nového pamätníka malo definitívne odstrániť (prekryť) starú spomienku na toto miesto a ustanoviť novú.

Socha generála Štefánika, ktorej autormi boli akademický sochár J. Pospíšil a architekt M. Beluš, bola symbolicky odhalená 5. mája 1929 na 10. výročie jeho smrti, a to ako tretí pomník venovaný Milanovi Rastislavovi Štefánikovi na území Sloven-

22 Lubomír LIPTÁK, *Kolektívne identity a verejné priestory*, in: Moric Csáky — Elena Mannová (edd.), *Kolektívne identity v strednej Európe*, Bratislava 1999, s. 117–131, tu s. 128.

23 Karol Anton MEDVECKÝ, *Slovenský prevrat I–IV*, Bratislava 1931, tu IV, s. 267.

24 J. BAUER, *És múltak a századok*, s. 17.

25 Bližšie k oslave a k výstavbe sôch generála Štefánika pozri: Juraj BABJAK, *Pomníky a sochy Milana Rastislava Štefánika vystavané na Slovensku v období rokov 1919–1945 a slávnosti ich odhalenia*, in: Slavomír Michálek a kol. (edd.), *Slovensko v labyrinte moderných európskych dejín: pocta historikovi Milanovi Zemkovi*, Bratislava 2014, s. 83–105.

26 S výstavbou tohto pomníka sa spája aj premenovanie Hlavnej ulice na Štefánikovu ulicu. Debaty nabádajúce k tejto zmene začínajú v roku 1926 (približne v rovnakom období ako sa objavuje myšlienka postavenia sochy). Hlavná ulica je napokon premenovaná na Štefánikovu ulicu až v roku 1933. — K téme pozri napríklad: Archív mesta Košice (ďalej jen AMK), fond: Magistrát mesta Košice 1923–1938 (ďalej len MMK 1923–1938), inv. č. 359, kartón č. 165, Pomenovanie a číslovanie nových ulíc a Orientačný plán Košíc; *Konečne — Štefánikova ulica v Košiciach*, Slovenský východ 15, č. 82, 7. 4. 1933;; *A 750 éves Fő-utacából — Stefanik — utca lett*, Kassai Ujság, 95, č. 107, 9. 5. 1933.

ska, a ako prvý na východnom Slovensku.²⁷ Socha predstavovala generála v uniforme so zvitkom diplomatickej listiny v pravej ruke. Socha bola bronzová, vysoká 4,20 m a na podstavci zo spišského travertínu.²⁸ Prvá zmienka o záujme postaviť zmienenú sochu sa objavuje už v roku 1924²⁹ a vychádzala zo Združenia východoslovenských akademikov.³⁰ V tomto roku sa 2. septembra objavuje aj oficiálne pozvanie na riadne valné zhromaždenie združenia za účelom postavenia tohto pomníka. Zároveň sa združenie obracia na mestskú radu so žiadosťou o finančný príspevok vo výške 20.000 korún.³¹ Základný kameň bol položený dňa 29. decembra 1928 pri príležitosti 10. výročia obsadenia Košíc československým vojskom. Pri tomto akte boli prítomní: starosta Dr. Vladimír Mutňanský, námestník starostu Jozef Smrž a predseda kultúrnej komisie Anton Rubeš.³² Ako si možno povšimnúť, výstavba sochy bola prepojená s 10. výročím „oslobodenia“ Košíc ako aj s 10. výročím úmrtia M. R. Štefánika.

Obe tieto udalosti boli vyzdvihované a pripomínané v ich československom kontexte, čo malo posilniť význam stavby sochy a pripomenúť obyvateľom dôležitosť tohto aktu v československom rámci. Pri jej odhalení bol prítomný aj vtedajší minister zahraničných vecí Dr. Eduard Beneš a vtedajší starosta Košíc Dr. Mutňanský, ktorý prehlásil, že socha je pod ochranou mesta. Tento akt možno interpretovať ako verejné prihlásenie sa mesta Košice k Československu, a aj ako akt, ktorý mal definitívne odstrániť pochybnosti o lojalite mesta, ktoré sa ešte stále objavovali. Odhalenie sochy zakončila vojenská prehliadka.³³

Pomník generála bol odstránený ustupujúcim československým vojskom 2. novembra 1938 po pričlenení mesta k Maďarsku. Počas vojny bol umiestnený v Prešove.³⁴ To, že pomník neostal v meste napospas svojmu osudu, svedčí o jeho symbolickom význame. Československá mestská moc pravdepodobne nechcela, aby bol pomník hanobený alebo znehodnotený, prípadne potupne demonštratívne odstránený prichádzajúcim maďarským vojskom.

Po odstránení pomníka v roku 1938, neďaleko od miesta, kde stála socha generála Štefánika, bola vytvorená floristicko-urbanistická inštalácia „A város szíve“ („srdce mesta“) okolo ktorého bolo napísané: „Jézus szíve o légy imádvá!“ („Srdce Ježišovo bud' uctievané!“). Mohlo by sa zdať, že „srdce mesta“, ktoré nahradilo pomník M. R. Štefánika, nebolo natoľko významné, aby prekrylo svojím významom symbolický význam jeho predchodcu. Veď M. R. Štefánik bol považovaný za „najväčšieho Slováka“, jedného zo zakladateľov Československej republiky, a objekt, ktorý vznikol na jeho

27 J. BABJAK, *Pomníky a sochy Milana Rastislava Štefánika*, s. 83–104, tu s. 90–91.

28 J. BAUER, *És múltak a századok*, s. 13.

29 J. BABJAK, *Pomníky a sochy Milana Rastislava Štefánika*, s. 90–91.

30 Tento spolok bol založený v roku 1922. Až do roku 1930 mal svoje sídlo v Prahe, následne bolo sídlo presťahované do Bratislavy. Hlavným cieľom spolku bola národná výchova mladých slovenských akademikov. Pozri: Desiat rokov spolku východoslovenských akademikov, *Slovenský východ* 14, č. 204, 6. 9. 1932.

31 AMK, MMK 1923–1938, inv. č. 298, kartón č. 96, Projekty mestských stavieb.

32 AMK, MMK 1923–1938, inv. č. 298, kartón č. 96, Projekty mestských stavieb.

33 *Štefanik tábornok szobrának leleplezése*, Kassai Ujság 91, č. 106, 7. 5. 1929.

34 J. BAUER, *És múltak a századok*, s. 13.

mieste, sa nijako výrazne nevzťahoval k novej národnej myšlienke. Len o pár metrov ďalej, na mieste dnešnej Dolnej brány, vyrástol veľký pomník pripomínajúci maďarskú štátnosť — tzv. maďarský vlajkový obelisk (pozri obrázok č. 2).

Podnet na postavenie vlajkového obelisku vychádzal z Košického výboru Vlajkového obelisku. Ten začal už na začiatku roku 1939 vyvíjať aktívnu činnosť na jeho výstavbu. Na jeho postavenie sa mal použiť aj materiál (hlavne betón) z československých opevnení z okolia Košíc. Návrh na monument, ktorý realizoval sochár Gábor Terbots, sa musel zaslať Budapeštianskej štátnej a umeleckej rade na jeho schválenie.³⁵ Odpoveď z Krajiny a literárnej rady z Budapešti zo septembra 1939 dokladuje, že návrh bol schválený.³⁶ Bezprostredne po tomto schválení sa začali práce na výstavbe monumentu. V období medzi rokmi 1938–1945 predstavoval košický Vlajkový obelisk najväčší monument v meste. Na základe svojej veľkosti a umiestnenia, hneď na začiatku Hlavnej ulice (z južnej strany), bol jasne viditeľný pre všetkých. Svojou veľkosťou oslavoval a symbolizoval maďarskú štátnosť v Košiciach. V roku 1945 bol z verejného priestoru Košíc odstránený. Po skončení druhej svetovej vojny a opätovnom pričlenení Košíc k Československej republike bola na tomto mieste opätovne umiestnená socha M. R. Štefánika. Na danom mieste stála až do roku 1949, kedy bola z verejného priestoru Košíc definitívne odstránená.³⁷

Toto prvé „prípadové miesto“ zreteľne ilustruje podstatu miesta, konkrétne námestia, ktoré, ak je mu raz daný určitý význam, ostáva významným miestom aj pre každú ďalšiu novopríchodziu moc. Raz vytvorená, zakorenená a všeobecne akceptovaná predstava o význame daného miesta fungovala aj naďalej, aj keď v zmenených podmienkach. Miesto sa stalo miestom pamäti,³⁸ do ktorého boli vkladané symboly a významy. V tomto konkrétnom prípade sa k nemu najskôr vzťahovala „pamäť“ revolúcie 1848 so všetkými významami, ktoré k nej boli v neskorších dobách pripisované. Táto „pamäť“ bola následne prekrytá osobou M. R. Štefánika, opätovne so všetkými ďalšími významami, ktoré sa k jeho osobe neskôr začali vzťahovať. Po prvej Viedenskej arbitráži bola na tomto mieste oslavovaná a demonštrovaná maďarská štátnosť, ako odkaz na to, komu mesto patrí.

„PRÍPADOVÉ MIESTO“ Č. 2

Druhým vybratým priestorom je opäť miesto na Hlavnej ulici, konkrétne priestor pri Košickom štátnom divadle (z jeho južnej strany). Na tomto mieste bol v roku 1933 pri príležitosti 15. výročia vzniku Československej republiky postavený Československý pamätný stĺp (pozri obrázok č. 3). Mal výšku 24 metrov a viala na ňom československá vlajka. Okrem československého štátneho znaku bol na obelisku umiestnený

35 AMK, fond: Košice — Mesto s municipálnym zriadením 1938–1945, inv. č. 125, kartón č. 173, Postavenie maďarskej štátnej zástavy na Hlavnej ulici.

36 Tamže.

37 Pozri <http://www.kosice.sk/static/history/pamatniki/stefanik.htm> [náhľad: 1.12.2015].

38 Pierre NORA, *Mezi pamětí a historií*, in: Françoise Mayer (ed.), *Politika paměti* (Cahiers du CEFRES 13), Praha 1998, s. 7–33.

aj veľký bronzový erb mesta Košice. Jeho autorom bol architekt Miloslav Kopřiva.³⁹ Obelisk nebol podobne ako socha M. R. Štefánika odnesený československým vojskom, a to pravdepodobne pre jeho veľkosť. Vzhľadom na hlavný odkaz obelisku, ktorým bola oslava a reprezentácia československej štátnosti, sa dostal tento monument do rozporu s novou štátnou ideológiou. Stal sa pre ňu neprijateľným, neakceptovateľným a nevysvetliteľným. Československý vlajkový obelisk bol napokon v roku 1939 odstránený na náklady mesta 4. motorizovanou divíziou.⁴⁰

Pred postavením pamätného obelisku na tomto mieste nestál žiaden monument. Po jeho odstránení však toto miesto neostalo prázdne. Bolo nahradené vyobrazením svätoštefanskej koruny. Pod korunou sa nachádzalo heslo: „Istenért! Hazáért!“ („Za Boha! Za domovinu!“). Je to upravené heslo „Istenért! Királyért! Hazáért!“ („Za Boha, za kráľa, za domovinu!“) z diela Gézu Gárdonyiho: „*Egri csillagok*“ z roku 1899.⁴¹ Toto heslo bolo používané aj počas prvej svetovej vojny.

Tento príklad poukazuje na to, ako sa prekrývali jednotlivé významy v meste. Zatiaľ čo Československý pamätný obelisk symbolizoval a oslavoval Československú republiku a jej štátnu ideu, po jeho odstránení bolo toto miesto prekryté práve hlavným štátnym symbolom novej maďarskej/uhorskej štátnosti, ktorú symbolizovala svätoštefanská koruna. Jeden monument demonštrácie štátnosti nahradil druhý. Po roku 1945 bola svätoštefanská koruna odstránená, avšak československý pamätný obelisk sa neobnovil a nebol nahradený žiadnym iným monumentom zobrazujúcim a symbolizujúcim československú ideu a štátnosť. Na rozdiel od prvého miesta toto miesto následne v histórii mesta nebolo viac nijako symbolicky využívané. Jednou z príčin môže byť, že mestská moc už nepotrebovala využívať všetky dovtedajšie „miesta pamäti“ v kontexte zdôrazňovania štátnosti mesta. Práve vďaka ďalšiemu „neobsadzovaniu“ sa miestu prinavrátil jeho pôvodný význam, a to jeho vzťah k len niekoľko metrov vzdialenému divadlu.

„PRÍPADOVÉ MIESTO“ Č. 3

Tretie miesto predstavuje, podobne ako tomu bolo v druhom prípade, priestor medzi košickým divadlom a Dómom sv. Alžbety. Konkrétne sa jedná o priestor severne od Dómu, miesto medzi Dómom a Urbanovou vežou. Na tomto mieste, rovnako ako v prípade Československého pamätného obelisku, pred vznikom a ešte dlho po vzniku Československej republiky nestál žiaden monument. Situácia sa zmenila až v roku 1936, kedy bola na toto miesto umiestnená socha sv. Václava.

³⁹ J. BAUER, *Ěs mŭltak a századok*, s. 35.

⁴⁰ AMK, fond: Košice — Mesto s municipálnym zriadením 1938–1945, inv. č. 125, kartón č. 173, Odstránenie československého obelisku.

⁴¹ Hlavnou témou románu je obrana hradu Eger v roku 1552 pred Turkami. Táto bitka predstavuje hrdinskú udalosť, kedy sa uhorský/maďarský národ hrdinsky bránil proti tureckej presile. Táto dejinná udalosť bola v uhorskej/maďarskej histórii interpretovaná ako symbol statočnosti, hrdinstva, vytrvalosti a lásky k vlasti. Z toho dôvodu bola využívaná v rôznych obdobiach na posilnenie uhorského/maďarského národného cítenia.

Postava sv. Václava, ako svätca a patróna a ochrancu vlasti, vstupovala v Košiciach do špecifického prostredia troch národností, kde svätováclavský kult nemal takmer žiadnu tradíciu.⁴² Návrh na usporiadanie zbierky na postavenie jeho sochy sa prvýkrát objavuje v programe zo zasadnutia kultúrnej komisie z roku 1932. Mestské zastupiteľstvo navrhlo zbierku vykonať najskôr u mestských zamestnancov a následne sa mala žiadosť o dotáciu na postavenie sochy sv. Václava v kultúrnej komisii opätovne prerokovať.⁴³ Práve v tomto roku sa objavuje nadšenie, že sa sviatok sv. Václava vyvíja vo význačnú cirkevno-národnú slávnosť aj v Košiciach. Podľa článku o svätováclavských oslavách v *Slovenskom východe* pôsobia svätováclavské oslavy v Košiciach dôstojne a tešia sa vzrastajúcej obľube u ľudí, u ktorých sa táto oslava stretáva s pochopením.⁴⁴ Práve vzrastajúca obľuba tohto sviatku mala byť podnetom k rozbehnutiu iniciatívy na výstavbu sochy sv. Václava v Košiciach. Jedným z argumentov za postavenie sochy bolo, že „... socha bude prvotriednym umeleckým dielom a bude isto ozdobou Košíc, kde bude dokonale hlásať československú štátnu ideu a bude výmluvným symbolom bratského spojenia Čechov a Slovákov. Umiestnená bude v niektorom katolíckom kostole v Košiciach, alebo, keď výsledok zbierky dovoľí, na niektorom vhodnom mieste v meste.“⁴⁵ Na podporu finančnej zbierky sa argumentovalo, že „... je treba k trvalej pripomienke štátnej idey v našom meste sochu, ktorá bude hovoriť k nášmu ľudu účinnejšie, ako najvýmluvnejšie knihy, citáty z dejín a plakáty. Keď niet symbolu, mizne idea.“⁴⁶

Od roku 1932, teda od prvého objavenia myšlienky na postavenie sochy sv. Václava v Košiciach, sa pravidelne počas svätováclavských osláv v septembri objavujú články (v *Slovenskom východe*) prezentujúce nie len význam a veľkosť tejto historickej postavy, ale aj výzvy na podporu zrealizovania projektu výstavby sochy. V roku 1934 sa napríklad píše „... je [sv. Václav — pozn. autora] aj svätcom Slovákov, lebo národ československý vidí v sv. Václavovi nielen to, čo v ňom vidí cudzina, kniežata mieru, zbožného, rozvážneho, otca chudiny a konečne mučeníka, národ československý uctieva vo sv. Václavovi aj vládara, ktorý postavil základy, na ktorých sa vedel malý národ uprostred borby európskych národov prebiť k svojej štátnej samostatnosti...“⁴⁷ Na začiatku zdôrazňovaný hlavne náboženský rozmer sa v priebehu rokov, keď sa organizovala finančná zbierka, postupne posúval aj do roviny významu štátneho. Zdôrazňovaný bol rozmer postavy sv. Václava v rámci štátnej ideológie ako ochrancu československej vlasti. Obecne mala socha združovať ako náboženský tak aj štátny rozmer sv. Václava.⁴⁸

42 K tematike kultu sv. Václava pozri: Petr PLACÁK, *Svatováclavské milénium, Češi, Němci a Slováci v roce 1929*, Praha 2002; Jiří RAK, *Bývali Čechové: české historické mýty a stereotypy*, Jinočany 1994; Vratislav VANÍČEK, *Svatý Václav: Panovník a světec v raném středověku*, Praha — Litomyšl 2014; Petr KUBÍN (ed.), *Svatý Václav: na památku 1100. výročí narození knížete Václava Svatého*, Praha 2010.

43 AMK, MMK, inv. č. 303, kartón č. 101, Zápisnica zo zasadnutia kultúrnej komisie.

44 *Svätováclavská oslava v Košiciach*, Slovenský východ 14, č. 225, 30. 9. 1932.

45 *Postavenie sochy sv. Václava v Košiciach*, Slovenský východ 14, č. 266, 20. 11. 1932.

46 Tamže.

47 *Oslavy pamiatky sv. Václava v Košiciach*, Slovenský východ 16, č. 222, 30. 9. 1934.

48 *Ako sa buduje pomník sv. Václava v Košiciach*, Slovenský východ 16, č. 225, 4. 10. 1934.

Na výzvu architekta Štorma sa umeleckej tvorby sochy ujal akademický sochár Leoš Kubíček. O jej umiestnení bolo definitívne rozhodnuté na mestskom zasadnutí 4. decembra 1934. Miestom umiestnenia sa stal už spomínaný priestor medzi Dómom sv. Alžbety a Urbanovou vežou.⁴⁹ Verejnosti bol výber miesta prezentovaný a odôvodnený nasledovne: „Socha bude umiestnená pri Urbanovej veži, čím sa včlení do celku námestia, ktorého opomíjaná dôležitosť bude takto zvýraznená, rovnako tak aj Urbanovej veže samotnej.“⁵⁰ Ako vo svojej práci zdôraznil Kevin Lynch, často sú významné objekty a miesta koncipované skôr ako zhluky, kde jedna časť ovplyvňuje (posilňuje alebo oslabuje) druhú. Práve na tomto treťom príklade možno vidieť, ako sa jednotlivé časti verejného priestoru spolu prepájajú. Význam sochy má pozdvihnúť priestor okolo Urbanovej veže, pričom zároveň je tento pomník vybudovaný pri Dóme sv. Alžbety, t.j. pri hlavnej dominante mesta, ktorá je neprehliadnuteľná. Jednotlivé prvky tak majú na seba navzájom vplývať, aby vytvorili významné miesto,⁵¹ a to nie len z hľadiska historicity miesta, ale práve vďaka soche sv. Václava aj z hľadiska štátnej ideológie.

Socha bola napokon slávnostne odhalená 19. septembra 1936 a o deväť dní neskôr bola slávnostne vysvätená biskupom Jozefom Čárskym. Samotný pomník bol vysoký 5 a pol metra a zdobila verejný priestor Košíc len dva roky. V roku 1938 po prvej Viedenskej arbitráži bola socha sv. Václava odvezená československým vojskom. Po roku 1938 nebol na mieste sv. Václava inštalovaný žiaden pomník, a ani samotná socha sv. Václava sa do mesta už nikdy nevrátila, keďže bola počas druhej svetovej vojny zničená na neznámom mieste.⁵²

BOL VEREJNÝ PRIESTOR VYUŽÍVANÝ ŠTÁTNOU MOCOU?

V situácii rozširovania novej štátnej národnostnej ideológie nové monumenty v mestskom prostredí slúžili ako vizuálne vyjadrenie národnej identity mesta a zároveň aj ako jej fyzické opory. Vytvorenie jednotného obrazu mesta v mysliach ľudí predpokladalo, že mesto bude vnímané nie len ako československé alebo uhorské/maďarské, ale že sa aj jeho obyvatelia budú cítiť ako jeho príslušníci, teda zároveň ako príslušníci Československa alebo Uhorska/Maďarska.

Odmietavý postoj k minulým režimom a udalostiam je možné vyjadriť nie len likvidáciou ich symbolov, ale aj stavaním nových pomníkov, ktoré poukazujú na negatívne stránky týchto politických systémov alebo historických momentov. Je to trvalejší a možno aj účinnejší spôsob odmietnutia. Likvidácia monumentu je totiž len epizodickou záležitosťou. Nový pomník, ktorý je vystavený na verejnom priestranstve očiam verejnosti, však neakceptovateľnosť starých hodnôt permanentne pripo-

49 AMK, fond: Mestský notársky úrad 1923–1938, inv. č. 155, kartón č. 145, Socha sv. Václava — určenie miesta.

50 Ako sa buduje pomník sv. Václava v Košiciach, Slovenský východ 16, č. 225, 4. 10. 1934.

51 K. LYNCH, *Obraz mesta*, s. 84–85.

52 Pamätníky a pamätné tabule, dostupné z <http://www.kosice.sk/static/history/pamatniki/index.htm>. [náhľad: 9. 7. 2015].

mína. Etnicky interpretované pomníky pripomínajú, že jedna alebo druhá etnická skupina patrí k súčasnému životu v meste, a má miesto v jeho dejinách. Zároveň pripomínajú, že niektoré lokálne postavy alebo udalosti hrali dôležitú úlohu v dejinách spomínaných národov ako nadlokálnych etnických celkov.⁵³

Na troch prípadových miestach bolo ukázané, ako rôzne (v intenzite prekrývania významov) môžu byť využívané verejné priestranstvá na prezentovanie jednotlivých symbolov. Spoločným rysom pre výstavbu uvedených nových monumentov pre obe obdobia bol ich charakter, a to charakter relatívnej jednoznačnosti významov a symbolov, ktoré prezentovali. Hoc, jednotlivé monumenty skrývali v sebe viacero možných výkladových rámcov (napríklad sv. Václav ako svätec alebo ako české knieža), neboli tieto sochy a pomníky pre verejnosť mesta „rozporuplné“, v zmysle nejasného odkazu vzhľadom na prezentovaný štátny príbeh. Zrozumiteľnosť a jasnosť jednotlivých využívaných symbolov sa snažila vytvoriť koherentný image mesta. Otázka prípadnej rozporuplnosti objektov bola v Košiciach snád' o to háklivejšia, že sa jednalo o multietnické mesto, hlavne so zastúpením slovenského a maďarského etnika. Miestne autority museli nájsť stratégie, ako multietnickú povahu mesta akceptovať, a zároveň nevyvolať v meste nežiadané spory o význam nejakého monumentu či priestoru. V Košiciach pri ani jednom novopostavenom pomníku nedochádzalo k zápasu o jeho vysvetlenie. Tzv. sporné pomníky, tie, ktoré by mohli byť interpretované viacerými spôsobmi (hlavne interpretované proti štátnej ideológii), sa v danom období nestavali.

Na jednotlivých štúdiách však možno badať odlišnú mieru ich využívania. Zatiaľ čo na prvom „prípadovom mieste“ dochádzalo ku kontinuálnemu, výraznému a silnému prekrývaniu jeho významov (socha Honvéda — socha Štefánika — maďarský vlajkový obelisk), v druhom prípade nešlo o tak silný posun. Bolo to miesto, ktoré svoj význam dostalo až po výstavbe Československého obelisku, a čiastočne si ho udržalo aj po roku 1938 inštaláciou svätoštefanskej koruny, ktorá však bola vizuálne menej veľkolepá. Tretie miesto bolo z pohľadu jeho využitia štátnou mocou na preprezentáciu szmbolo využité len krátko. Svätý Václav tu stál len necelé dva roky. Možno aj pre túto krátkosť jeho „vplyvu“ na obyvateľov nepovažovala maďarská štátna moc za potrebné prekódovať toto miesto inými významami. Z využívania týchto troch miest možno usudzovať, že tam, kde bola tradícia využívania daného miesta na prezentáciu určitých symbolov najstaršia, mali jednotlivé elity mesta najväčšiu potrebu ďalej toto miesto využiť. Miesto, kde sa tradícia jeho využívania na reprezentáciu symbolov nestihla „zakoreniť“, nebolo nasledujúcimi elitami využívané.

⁵³ Michaela FERENCOVÁ, *Pomníky ako prostriedok legitimizácie režimov a transformácie spoločnosti*, in: M. Csáky — E. Mannová (edd.), *Kolektívne identity v strednej Európe*, s. 347–348.

OBR. 1: Honvéd Szobor (socha Honvédov), postavená na počesť revolúcií 1848–1849. Situovaná bola z južnej strany Dómu sv. Alžbety, odstránená v roku 1919 (© <http://hungaricana.hu/en/faq/>).

OBR. 2: Maďarský vlajkový obelisk, ktorý bol postavený na južnej strane Hlavnej ulice (na mieste dnešnej Dolnej brány, (© <http://hungaricana.hu/en/faq/>).

OBR. 3: Pomník štátnej vlajky, ktorý bol postavený v roku 1933 na bývalom Szabadság téri, neskôr pomenovanom ako Námestie štátnej vlajky (© <http://hungaricana.hu/en/faq/>).

RÉSUMÉ:

In the case study I decided to address the issue of the transformation of the public space in Košice between 1918 and 1945. The scope of my paper is demarcated by two important years: 1918 and 1938. Both these years were very important for the political and national identity of this city and its inhabitants. In 1918 Košice became part of the newly established Czechoslovak Republic and, in 1938, the Vienna Award reassigned Košice to Hungary. The year 1945 framed the period as the end of World War II. Through the three case studies regarding Košice the paper attempts to show how the public space of a city changes on the basis of memories, which are sparked in a public space by erecting statues in times of political changes. It is during these changes when a new codification of the meaning of public space and a new codification of memory takes place in the city. If there is an undesirable statue, the new governing power will remove it and will often replace it with a new statue — an acceptable one, a statue which supports the image of the city in the view of the new governing power. One place suddenly acquires several meanings and there is an overlap. A state collective memory, materialized in the public space through sculpture, has to remind people what should be commemorated in it and what should be forgotten.

Mgr. Tatiana Bírešová je doktorandkou na Ústave českých dějin na FF UK. Zároveň studuje navazující magisterské štúdium v odbore pedagogika, a to taktiež na Filozofickej fakulte. (t.biresova@gmail.com).